FÂRÂBÎ'NİN SİYASET FELSEFESİNDE AHLÂKIN YERİ VE ÖNEMİ

Prof. Dr. Kemal SÖZEN
Akdeniz Üniversitesi

Giriş

Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin önemli simalarından biri olan Ebû Nasr el-Fârâbî (870-950), varlık, bilgi ve değer olmak üzere felsefenin temel konuları üzerinde çeşitli görüşler ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra, onun düşünce sisteminde siyaset felsefesi de önemli bir yer tutar. O, siyaset felsefesini temellendirirken ahlâkî ilke ve erdemlere dayalı bir yöntem izlemiştir. Dolayısıyla Fârâbî, siyasî alan ile ahlâk arasında bağlantı kurmak suretiyle erdemli bir toplum modeli tasavvur etmiştir.

Fârâbî, *et-Tenbîh alâ sebîli's-saâde* adlı eserinde felsefeyi sanat olarak niteleyerek, felsefe sanatının (sınâatü'l-felsefe) genel olarak iki kısma ayrıldığını belirtir. Ona göre bunlardan biri, insanın bizzat kendisinin yapamayacağı varlıkların bilgisinin elde edilmesini sağlayan nazarî (teorik) felsefe; diğeri ise yapılma niteliğine sahip olan şeylerin bilgisine ve onların iyi olanını yapma gücünün kazanılmasına imkân veren felsefedir ki, bu da amelî (pratik) felsefe olarak adlandırılır. Medenî felsefenin (el-felsefetü'l-medeniyye/siyaset felsefesi) de iki sınıftan ibaret olduğunu belirten Fârâbî, bunlardan birinin ahlâk sanatı (es-sınâatü'l-hulkiyye), diğerinin ise siyasî felsefe (es-felsefetü'l-siyâsiyye) şeklinde isimlendirildiğini ifade eder. Ahlâk sanatının, güzel davranışların kendisinden sudûr ettiği ahlâkın yanı sıra, onları elde etme kudreti hakkında bilgi edinmemizi ve güzel şeylerin bizim olmasını sağlayan bir niteliğe sahip olduğunu söyler. Siyasî felsefenin ise şehir halkı için güzel olan şeylerin meydana getirilmesini sağlayan hususlarla birlikte, o şeyleri husule getirme ve koruma gücü ile ilgili bilgiyi içerdiğini beyan eder (Fârâbî, 1985, s. 76-77; Fârâbî, 1993a, s. 52).

Görüldüğü üzere Fârâbî, siyaset felsefesinde ahlâka yer vererek onu bu disiplinin bir kolu olarak değerlendirmiştir. Bu durum Fârâbî'nin düşünce sisteminde siyasetin aynı zamanda ahlâkî bir disiplin olarak tasavvur edildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Fârâbî felsefesinde ahlâkı siyasetten ayırmak mümkün değildir. Zira Fârâbî'nin psikolojik birtakım tahliller sonucunda insan nefsine

dair ortaya koyduğu sonuçlar, ahlâkî ve fikrî erdemlere temel teşkil etmekte, erdemlerin tespit ve tasnifi de siyasetin özünü oluşturmaktadır (Aydın, 2000, s. 9).

Erdemli toplum tasavvurundan hareketle ideal bir devlet projesi sunmayı hedefleyen Fârâbî, mezkûr tasarımın gerçekleşmesinde ahlâkın merkezî konumda olduğunu sürekli bir şekilde bize aksettirmektedir. Zira Fârâbî, ahlâkı, erdemli devletin kuruluşu için en önemli şartlardan birisi olarak kabul etmektedir. Çünkü ona göre erdemli devlet (el-medînetü'l-fâzıla), en üstün iyilik, en yüksek mükemmellik ve gerçek anlamda mutluluğa ancak kendisi ile ulaşılan, kendi kendine yeten birliktir (Fârâbî, 2002, s. 118; 1997, s. 100; ayrıca bk. Bayraklı, 1983, s. 25). Dolayısıyla insanın nihaî gayesi olan en yüce mutluluk (es-saâdetü'l-kusvâ) seviyesine ulaşabilmesi için erdemli bir yaşantı sürmesi gerekir ki, bu da sadece siyasî birlik içinde kazanılabilmesi mümkün olan bir durumdur.

Fârâbî, siyaset felsefesini inşa ederken, gerçek mutluluğu kazanmanın temel şartı olarak gördüğü erdemlere büyük bir değer atfetmiştir. Zira Fârâbî'ye göre mutluluğun elde edilebilmesi yararlı olan iradî eylemlere, yani erdemli fiillere bağlıdır. Mutluluğa engel teşkil eden hususlar ise kötü eylemlerdir. Bu bakımdan Fârâbî'nin düşünce yapısında siyaset, ahlâkî bir karakter taşımaktadır. Siyasî lider konumundaki kimse ise bir ahlâkî model olarak tasavvur edilmektedir. Çünkü Fârâbî, ideal bir devlet başkanının nitelikleri arasında ahlâkî vasıflara da yer vererek onların önemini vurgulamıştır.

Bu tebliğde, yukarıda kısaca değindiğimiz bilgiler çerçevesinde öncelikle Fârâbî'nin siyaset felsefesi ve ahlâka dair görüşleri, ilimler sınıflaması ekseninde ortaya konularak, mezkûr iki alanın mahiyeti kısaca ele alınacaktır. Daha sonra ise bir erdemli devlet (erdemli şehir) teşekkülünde mutluluk ve erdem gibi hususların ne çerçevede ve hangi boyutta etkili unsurlar olduğu tespit edilecektir. Erdemli devletin dışında cahil devlet, bozuk (fâsık) devlet, sapkın ya da dalâlet içinde olan devlet ve değişmiş devlet gibi siyasî birlikler de ahlâkî ölçütler ekseninde incelenip değerlendirilecektir. Ayrıca ideal devlet başkanında tabiî olarak bulunması gereken niteliklerin ahlâk açısından taşıdığı değere işaret edilecektir. Bütün bu zikredilen amaçlardan hareketle Fârâbî'nin, siyaset felsefesini temellendirirken ne derecede ahlâkî esasları dikkate alıp onlara yer verdiği belirlenerek, onun siyaset-ahlâk ilişkisine dair yaklaşımı sergilenecektir.

Öncelikle Fârâbî'nin siyaset ve ahlâk ile ilgili genel düşüncelerine yer vermek istiyoruz.

1. Siyaset ve Ahlâk

Fârâbî'nin siyaset felsefesinde yer verdiği ahlâkî unsurların detaylı bir şekilde açıklamasına geçmeden önce, konumuzla bağlantılı olması hasebiyle onun siya-

set ilminin ve siyaset felsefesinin hangi konulara yer verdiğine dair genel düşüncelerini ele almak istiyoruz. Fârâbî, *İhsâü'l-ulûm* adlı eserinde el-ilmü'l-medenî/siyaset ilmi konusuna ayrıntılara girmeksizin kısaca yer vermektedir. Ona göre mezkûr ilim, iradeye dayalı eylem ve davranışların çeşitlerini, bunların meydana gelmesine neden olan meleke, ahlâk, seciye ve huyları, bunların kendileri için yapıldığı gayeleri ve onların insanlarda nasıl var olmaları gerektiğini ayrıntılı bir şekilde araştırıp inceleyen bir ilimdir. O, söz konusu ilmin, gerçekleştirilen eylem ve davranışları gayeleri bakımından birbirinden ayırdığını, bunlardan bazılarının gerçekte saadet/mutluluk olduğunu, bazılarının ise mezkûr niteliği taşımadığı halde öyle zannedildiğini ortaya koyduğunu ifade eder. Zenginlik ve hazlar gibi mutluluk sanılan şeylerin bir gaye olarak belirlenmesi halinde bunların yalnızca dünya yaşantısında bulunduğunu; en yüce mutluluğun ise bu hayatta değil, ondan sonra gelecek olan ahiret hayatında kazanıldığını söyler. Yine Fârâbî'ye göre mezkûr ilim, insana gerçek mutluluk kazandıran şeylerin iyilik, güzellik ve faziletler olduğunu, onlardan başka şeylerin ise kötülük (şer), çirkinlik ve noksanlık niteliği taşıdığını ortaya koyar. Öte yandan, bahse konu ilmin şehirlerde ve halklar arasında ahlâkî erdem ve davranışların yerleşmesinin ve devamının ancak başkanlık sayesinde mümkün olabileceği, başkanlığın da ancak bir maharet ve meleke ile kabil olduğu şeklindeki meseleleri içerdiğini dile getirir (Fârâbî, 1990, s. 125-126). Bu maharet (meslek) ise hükümdarın mahareti ya da hükümdarlık mahareti veya hükümdar ismine karşılık olarak insanın isimlendirmek istediği şeyin maharetidir. Fârâbî'ye göre siyaset ise, mezkûr davranış ve melekelerin şehirde ve millette yerleşip devamını sağlayacak eylemleri yapma anlamında bu maharetin/mesleğin fiilidir (işidir) (Fârâbî, 1991, s. 54; Fârâbî, 2002, s. 22 vd.).

Düşünürümüz Fârâbî, *Kitabü'l-Mill*e'de ise siyaset ilminin hangi konuları içerdiğini daha kapsamlı bir şekilde ele alır. O, mezkûr ilmin başkanlık, hükümdarlık, siyaset, şehir, millet ve insan için erdemli tanımlamasının hangi şartlarda yapılacağını belirlediğini zikreder. Fârâbî'ye göre, bu ilim aynı zamanda erdemli başkanlığın çeşitlerini, ilk erdemli hükümdarlık mesleğinin nasıl meydana geldiğini, vahyin Tanrı'nın katından ilk başkana ne şekilde nazil olduğunu ve onun aldığı vahiyle şehir, millet veya milletleri ne şekilde yönettiğini (tedbir) ve bu yönetimin niteliğini açıklar (Fârâbî, 1991, s. 54 vd.; Fârâbî, 2002, s. 23 vd.).

Felsefenin bir bölümü olarak kabul ettiği siyaset ilminin iki kısımdan oluştuğunu söyleyen Fârâbî, bunlardan birinin mutluluğun tarifini, hakiki mutluluğun yanı sıra mutluluk zannedilen şeyin ne olduğunu, şehirlerde ve milletlerde bulunma niteliği taşıyan fiil, davranış, karakter, huy ve küllî iradî melekelerin sayımını kapsayan ve bunların erdemli olanını erdemsizinden ayıran bölüm olduğunu belirtir. Diğer kısmın ise şehir halkına erdemli fiil ve melekeleri yerleştirip düzenlemeyi sağlayan fiillerle, kendileri için yerleştirilmiş şeylerin onlarda devamlılı-

ğını sağlayan fiillerin tanımını içerdiğini dile getirir (Fârâbî, 1991, s. 59; Fârâbî, 2002, s. 28-29).

Görüldüğü üzere Fârâbî'nin felsefî düşüncesinde siyaset ve ahlâk iç içe geçmiş hâlde birlikte sunulmaktadır. O, *İhsâü'l-ulûm*'da ahlâkı bağımsız bir ilim dalı olarak ele almamış, *et-Tenbih*'teki ifadesiyle belirtmek gerekirse, onu el-felsefetü'l-medenîyyenin (siyaset felsefesi) bir kolu olarak değerlendirmiştir. Fârâbî, ahlâkı siyasete, daha özel anlamdaki tabirle erdemli sitenin (el-medînetü'l-fâzıla) kuruluşuna bir hazırlık olarak tasavvur etmiştir. İnsanı sosyal bir varlık olarak kabul eden düşünürümüz, sadece tek bir insanın ahlâkından ziyade toplumda (medine) yaşantısını sürdüren insanın ahlâkından bahsetmiş; siyaseti de sosyal birliği sağlayan, menfaatleri bölüştüren ve birtakım sorumlulukları düzenleyen bir yönetim biçiminin ötesinde, ilmî boyutuna da atıfta bulunarak onu her bireyin kendi yetkinliği nispetinde mutluluktan pay almasını sağlayacak imkânları araştıran bir disiplin olarak kabul etmiştir. Fârâbî'ye göre, insanın yaratılış gayesi olan yetkinliği elde edebilmesi için hem iyilik, güzellik ve erdemleri; hem de kötülük, çirkinlik ve erdemsizlikleri (nekâis) tanıması gerekir ki, bu da siyaset ilmi sayesinde mümkün olur. Bu bakımdan mezkûr ilim, sözü edilen fiil ve davranışların mahiyetini, kaynağını, niçin benimsenmesi veya reddedilmesi gerektiğini, birbirinden nasıl ayırt edilebileceğini öğrenmeyi sağlar. Dolayısıyla Fârâbî'nin siyasî, insanî veya medenî olarak adlandırdığı bu ilim, ahlâkî bir ilim niteliği de taşımaktadır (Çağrıcı, 1989, s. 75-76).

Fârâbî'ye göre, fiillerin ve nefse ârız olan şeylerin iyi ya da kötü olmasına vasıta olan şeye ahlâk adı verilir ki, ondan güzel ve çirkin olarak nitelenen insanî fiiller sâdır olur. İster iyi isterse kötü olsun, bütün ahlâkî nitelikler sonradan kazanılmıştır. Şayet insan yaratılışından sahip olduğu belli bir ahlâkî niteliğe sahip olmasa bile bunu daha sonradan elde etmesi mümkündür. Ahlâkın değişebileceğini belirten Fârâbî, iyi bir ahlâkî nitelik kazanmanın ancak alışkanlık sonucu meydana gelebileceğini, bu durumun kötü vasıftaki davranış için de geçerli olduğunu belirtir. O, ahlâkın alışkanlık sonucunda elde edildiğine delil olarak yöneticileri örnek gösterir. Zira Fârâbî'ye göre yöneticiler, halkın iyi fiilleri yapmayı alışkanlık haline getirmelerini sağlarlar ve böylece onların iyi insan olmalarına neden olurlar (Fârâbî, 1985, s. 54-57; Fârâbî, 1993, s. 33-35).

Siyasî yönetimin görevini ahlâkî alışkanlıklar kazandırma çerçevesinde ele alan Fârâbî, bunu siyasetin temeli olarak tasavvur etmiştir. Dolayısıyla Fârâbî'ye göre siyaset, insanları iyi fiillere alıştırmak suretiyle erdemli bir toplum meydana getirme sanatıdır. Fârâbî'nin nezdinde sağlıklı bir toplum, ahlâkî alışkanlıkları dengeli, itidal derecesinde olan bir topluluk niteliği taşır. Bu bakımdan düşünürümüzün topluma iyi davranışlar kazandıracak şeylerin bilgisi olarak tanımladığı siyaset ile hedeflediği gaye, tamamen ahlâkî bir boyut kazanmıştır (Özturan, 2013. s. 191).

2. Fârâbî'nin Siyasî Düşüncesinde Ahlâkın Yeri ve Önemi

Fârâbî'nin siyasî düşüncelerini temellendirirken ahlâkî esaslara ne ölçüde yer verdiğini iki çerçevede ortaya koymak istiyoruz. Bunlardan biri, onun devletin yapısı ve devlet şekilleri hakkındaki görüşlerini ortaya koyarken ahlâk açısından nasıl bir yaklaşım sergilediği, diğeri ise ideal bir devlet başkanının niteliklerini belirlerken ahlâkî tutum ve yaklaşımının ne şekilde ve hangi düzeyde ortaya konulduğu hususudur.

2.1. Devlet Anlayışında Ahlâkî Unsurlar

Fârâbî, insanın fıtratında bilkuvve var olan yetkinleşme gayesine birbirleriyle yardımlaşan birçok insandan oluşan toplum içinde ulaşabileceğini belirtir. Ona göre muhtelif insanların bir araya gelmeleri sebebiyle oluşan toplumda iş bölümü neticesinde bireylerin varlığını devam ettirebilmesi ve üstün mükemmellik derecesine ulaşabilmeleri için ihtiyaç duyulan şeyler elde edilmiş olur. İnsan topluluklarının bazısı mükemmel, bazısı ise eksik, kusurlu bir nitelik taşır. Mükemmel toplumlar, yeryüzünün bayındır bölgesinde bütün milletlerin bir araya gelmesiyle oluşan büyük toplum; bir parçasında ise tek bir milletin bir araya gelmesiyle meydana gelen orta toplum ve bir milletin topraklarında oturan şehir halkından ibaret olan küçük toplum olmak üzere üç çeşittir. Köy, mahalle, sokak veya ev halkından teşekkül eden topluluklar ise eksik toplumdur (Fârâbî, 2002, s. 117-118; Fârâbî, 1997, s. 99-100).

Fârâbî'ye göre insanlar, hayatın amacı olan mutluluğun ne olduğunu tanıtacak ve onları erdemli davranışlara sevk edecek bir yöneticinin yanı sıra, sözü edilen eylemleri gerçekleştirebilmesi için birtakım kural ve uygulamaları içeren siyaset sanatına ve mutluluğun kazanılacağı bir topluma ihtiyaç duyarlar (Çilingir, 2009, s. 86).

Düşünürümüz Fârâbî, insanlar için idealize ettiği en üstün iyilik ve en büyük mükemmelliğe (el-hayru'l-efdal ve'l-kemâl) ulaşmanın şehir (medine) hayatıyla mümkün olduğunu, şehirden daha eksik olan bir toplulukta ise bunun söz konusu olamayacağını belirtir. Dolayısıyla Fârâbî'nin medine kavramını devlet anlamında kullandığını dikkate aldığımızda, gerçek anlamda mutluluğa ulaştıran unsurların ancak devletin sınırları içinde elde edilebilmesi mümkündür. Fakat Fârâbî'ye göre gerçek anlamda iyi, ancak istek ve özgür seçim ile elde edilebilme niteliğine sahip olduğu gibi; kötülükler de sadece mezkûr iki hususa dayalı olarak meydana geldiğinden, toplumda insanların birbirlerine yardım etmeleri müspet ve menfi olmak üzere çift kutuplu bir nitelik taşıdığından dolayı mutluluğun her toplumda elde edilmesi söz konusu değildir. O hâlde mensubu oldukları insanları, ancak kendileriyle gerçek manada mutluluğun elde edildiği şeyler için birbirleriyle yardımlaşmayı amaçladıkları devlet, erdemli bir devlettir. İnsanları

mutluluğa nail olmak için birbirlerine yardım eden toplum ise erdemli bir toplum (el-ümmetü'l-fâzıla); bütün şehirleri kendileriyle mutluluğun elde edildiği şeyler için birbirlerine yardım eden millet, erdemli mükemmel bir millet; içinde bulundurmuş olduğu bütün milletlerin ancak mutluluğa kavuşmak maksadıyla birbirleriyle yardımlaşmaları neticesinde oluşan devlet de mükemmel evrensel devlet olur (Fârâbî, 2002, s. 118; Fârâbî, 1997, s. 100-101).

Fârâbî, *et-Tenbîh*'de mutluluğun her insanın arzuladığı bir amaç olduğunu, bu amaca kendi çabasıyla yönelen herkesin onun bir yetkinlik olmasından dolayı yöneldiğini belirtir. İnsanın arzuladığı her yetkinlik ve her amacı sadece iyi (hayr) olduğu için arzuladığını ifade eder. Dolayısıyla Fârâbî, her iyi niteliği taşıyan şeyin tercih edildiğini, bu bakımdan mutluluğun da tercih edilen şeylerden biri olduğunu söyler. Mutluluğun, iyilikler arasında yer alan en büyük hayır vasfını taşıdığını ve tercih edilen şeyler arasında da en çok tercih edilen bir özelliğe sahip bulunduğunu, insanın kendisine yöneldiği her amacın en yetkini olduğunu vurgular. Fârâbî'ye göre mutluluk, hiçbir zaman başkasından dolayı değil, kendisinden dolayı tercih edilen en son beşerî yetkinliktir ki, insanın ona ulaşmasını sağlayacak yöntemleri bilmesi gerekir (Fârâbî, 1985, s. 47-49; Fârâbî, 1993a, s. 26-27).

Düşünürümüz Fârâbî'ye göre mutluluk, insan ruhunun varlık itibarıyla kendisine dayanacağı bir maddeye ihtiyaç duymayacağı bir mükemmellik derecesine ulaşması demektir. Mutluluk, kendisi için istenen, hiçbir zaman başka bir şeyin elde edilmesi için istenmeyen iyiliktir. Onun ötesinde insanın elde etmesi mümkün olan daha büyük bir şey söz konusu değildir. Mutluluğun elde edilmesine imkân veren yararlı iradî fiiller güzel eylemler olup, bunların kendilerinden sudûr ettiği istidat ve melekeler de erdemlerdir. Bunlar kendi özleri yönünden değil, bilakis mutluluğa ulaşmaya vesile olan iyiliklerdir. Mutluluğa engel teşkil eden eylemler ise kötülüklerdir, yani kötü fiillerdir. Bu fiillerin kendilerinden sâdır olduğu hâller ve melekeler ise eksiklikler (nekâis), erdemsizlikler ve aşağılık niteliklerdir (Fârâbî, 2002, s. 105-106; Fârâbî, 1997, s. 90-91). Hemen belirtmek gerekirse, Fârâbî'nin zikredilen görüşlerinde kastettiği mutluluk, insanın gerek biyolojik gerekse duygusal istek ve ihtiyaçlarına cevap verecek bir nitelik taşımaz. Dolayısıyla bireyin sıradan bir yaşantı sürmek suretiyle elde edeceği maddî bir rahatlık değil, aksine en yüksek bilgi, düşünce ve ahlâk donanımına bağlı olarak elde edilebilecek ruhî bir yetkinlik halidir (Çağrıcı, 1989, s. 86).

Görüldüğü üzere Fârâbî, iyilik ve kötülük gibi ahlâkın temel kavramları ile insanın amacı olan mutluluk kavramı arasında ilişki kurmaktadır. Dolayısıyla Fârâbî'de mutluluğun anlamı, ahlâklılık ile iç içe girmiş olan bir manayı ifade etmektedir. Bu bakımdan onun düşünce sisteminde mutluluğun manası duyusal, bedenî bir hazza dayalı saadetin taşıdığı anlamdan oldukça uzak bir mahiyette

olup, aşkın bir anlamı içermektedir. Çünkü Fârâbî, mutluluk ilkesini Tanrı ile ilişkilendirmekte, bu bakımdan mutluluğa günlük dilde kullanılan anlamından çok farklı ve derin bir anlam yükleyerek onu aşkın bir boyuta taşımaktadır (Özgen, 1997, s. 60 vd.).

Mutluluğu, kendisiyle mutluluk elde edilen fiillerin bir karşılığı olarak asla düşünmeyen Fârâbî, onun insanın yönelmesi gereken bir amaç olduğunu belirtir. Dolayısıyla Fârâbî'ye göre bizatihi mutluluk, insanın erdemli fiillerle ulaşabileceği bir amaçtır (Fârâbî, 1993b, s. 82; Fârâbî, 1987, s. 61). Bunu gerçekleştirebilmesi için de gerekli olan şeyleri bilip, onları yerine getirmesi gerekir. Fakat bu konuda bir öğretmen (muallim) ve bir kılavuza (mürşid) ihtiyaç vardır (Fârâbî, h. 1346, s. 48; Fârâbî, 1980, s. 43).

Her toplumsal oluşumun bir mutluluk arayışı olduğunu belirten Fârâbî'ye göre, çeşitli mutluluk idealleri mevcuttur. İnsan sosyo-politik hayatını belirleme hürriyetine sahip olduğundan farklı toplumsal organizasyonlar gerçekleştirir. Hakiki anlamda mutluluk, ahiret hayatında gerçekleşeceğinden, bu yönüyle eskatolojik bir mahiyet arz eder. Sanıya dayalı mutluluğun ise metafizik boyutu söz konusu değildir (Aydınlı, 2000, s. 167 vd.).

Fârâbî'ye göre, mutluluğu kazanmanın vasıtası olarak görülen erdemler (fezâil), biri çok aşırı, diğeri ise noksan olduğu için her ikisi de rezalet olarak nitelenen iki durum arasında yer alan nefsanî durumlar ve mutavassıt (orta) melekelerdir. Örneğin, cömertlik bir erdemdir ki, cimrilik ve israf gibi ikisi de rezalet olan, yani ifrat ve tefrit niteliği taşıyan fiillerin orta halidir. Diğer bir örnek vermek gerekirse, cesaret de düşüncesizce atılganlık ve durgunluk arasında yer alan bir orta noktadır ki, bu yönüyle erdem olarak nitelendirilir. Fârâbî, erdemle iyi kabul edilen fiiller arasında benzerlik kurmaktadır. Zira ona göre iyi fiiller, biri aşırı, diğeri ise eksik olması sebebiyle her ikisi de kötü olan aşırı uçlar arasındaki orta ve mutedil fiillerdir. Her davranış için belirlenen orta hâli ise belirli şartlara göre takdir edilmeli, bu hususta mekân ve zaman faktörü de dikkate alınmalıdır (Fârâbî, 1993b, s. 36; Fârâbî, 1987, s. 34-35).

Düşünürümüz Fârâbî, erdem ile siyaset arasındaki ilişkiye vurgu yapmaktadır. Zira Fârâbî, ahlâk ve fiillerde orta ve mutedil olanı ortaya çıkaran kişi olarak, devletin yöneticisini ve sultanını kabul eder. Sultanın bunu kendisiyle ortaya çıkardığı sanatın ise siyasî sanat (es-sınâatü'l-medenîyye) ve sultanlık mahareti (el-mihnetü'l-melikiyye) olduğunu ifade eder (Fârâbî, 1993b, s. 39; Fârâbî, 1987, s. 36). Diğer taraftan Fârâbî'ye göre fiillerin orta bir durumda oldukları zaman iyi ahlâkı meydana getirmesi mümkündür. Şayet fiiller orta olma durumundan uzaklaşıp, gerekenden daha fazla ya da noksan olurlar ise kötü ahlâkı meydana getirirler veyahut kötü ahlâkı korumak suretiyle iyi ahlâkı ortadan kaldırırlar (Fârâbî, 1985, s. 58-59; Fârâbî, 1993a, s. 36-37).

Fârâbî, *Fusûlü'l-medenî'*de insanın kendisiyle iyi şeyler ve güzel fiiller yaptığı nefsî durumları (el-hey'âtü'n-nefsâniyye) erdemler; kötülükler ve çirkin fiiller yaptığı nefsî durumları ise erdemsizlik, noksanlık ve aşağılık olarak nitelendirir (Fârâbî, 1993b, s. 24; Fârâbî, 1987, s. 27). İsmi mezkûr eserde Fârâbî, erdemleri ahlâkî (hulkiyye) ve fikrî (nutkiyye) olmak üzere ikiye ayırır. Ona göre fikrî erdemler, hikmet, akıl, basiret, zekâ ve anlayış mükemmelliği (cevdetü'l-fehm) gibi aklî kısmın erdemleridir. Ahlâkî erdemler ise, iffet, şecaat, cömertlik ve adalet gibi nefsin eğilimleri ile ilgili kısmın erdemleridir. Ahlâkî erdemler ve aşağılıklar belirli bir mizaçtan doğan fiillerin belli bir zaman diliminde çokça tekrar edilmesi ve ona alışık hâle gelinmesi suretiyle nefiste yerleşir. Şayet söz konusu fiiller iyi olursa nefiste meydana gelen şey fazilet; kötü nitelikte iseler o takdirde aşağılık olacaktır. Tıpkı yazma sanatında olduğu gibi, yazma fiili sıkça tekrarlandığı ve alışkanlık hâli kazanıldığında yazma sanatı hâsıl olur ve nefiste yerleşik bir konuma gelir. Yazma ile ilgili tekrar edilen fiillerin iyi veya kötü oluşuna bağlı bir şekilde kişide iyi ya da kötü yazma alışkanlığı yerleşir (Fârâbî, 1993b, s. 30; Fârâbî, 1987, s. 31; Çağrıcı, 1989, s. 89). Fârâbî, *Tahsîlü's-saâde*'de ise kendileri ile milletlerin ve devletlerin halklarının bu hayatta dünya mutluluğunu, ahiret hayatında ise en yüce mutluluğu elde ettikleri insanî şeylerin nazarî, fikrî, ahlâkî erdemler ve amelî (pratik) sanatlar olmak üzere dört cins olduğunu belirtir ve bunlara dair bazı açıklamalarda bulunur (Fârâbî, 2012, s. 21 vd.; Fârâbî, 1974, s. 3 vd.).

Görüldüğü üzere Fârâbî, el-medînetü'l-fâzıla'nın (ideal devlet) tasarımını gerçekleştirirken meseleyi ahlâkî bir zemine oturtmaktadır. Benzer durumu erdemli devletin zıtları olan devletleri tasvir ederken de görüyoruz. Zira Fârâbî, erdemli devletin zıddı olarak nitelediği devletleri cahil devlet (el-medînetü'l-cahiliyye), bozuk devlet (el-medînetü'l-fâsıka), değişmiş devlet (el-medînetü'l- mütebeddele) ve sapkın devlet (el-medînetü'd-dâlle) şeklinde kategorize ederken, temel ölçü olarak birtakım ahlâkî esaslara yer vermektedir. Zira Fârâbî'ye göre cahil devlet, halkının mutluluğu bilmediği, dolayısıyla mutluluktan habersiz olduğu devlettir. Bu nitelikteki devlette yaşayan insanlar, görünüşte iyilikler olduğu sanılan beden sağlığı, zenginlik, lezzetlerden faydalanma, arzularının peşinden koşma serbestliği, saygı ve itibar görme gibi şeyleri hayatın gayesi olarak kabul ederler. Zikredilen bu şeylerin her biri halk tarafından mutluluk gibi değerlendirilir. Buna bağlı olarak toplumda en büyük mükemmel mutluluğun ise söz konusu edilen hususların toplamından ibaret olduğu anlayışı benimsenir. Onlara göre mutluluğun zıtları ise sıkıntı, hastalık, yoksulluk, birtakım lezzetlerden mahrum kalma, arzuların yerine getirilememesi ve itibarsız kalmaktır (Fârâbî, 2002, s. 131-132; Fârâbî, 1997, s. 110).

Fârâbî'ye göre işitme, görme, tatma, dokunma ve koklama yetisi vasıtasıyla, yani duyularla elde edilen lezzetler yanında liderlik, hâkimiyet, zafer ve ilim

gibi akılla kavranılan hazlar mevcuttur. İnsan, duyulara bağlı olan hazları hayatın amacı ve yaşayış yetkinliği zannetmek suretiyle daima onların peşinde koşar. Dolayısıyla insanlar, beslenme ve üreme gibi şeyleri yaşamak için gerekli ve zorunlu gördüğünden, bunların yaşamanın gayesi ve mutluluk olduğunu düşünürler. Hâlbuki çoğu iyiliklere ve mutluluğa ulaşmaya engel olan şeylerin bu nitelikteki hazlar olduğu açıkça ortadadır. İnsan, söz konusu lezzetlerden vazgeçebilme veya onları gereken ölçüde elde etme gücüne kavuştuğu zaman, övgüye değer bir ahlâka (el-ahlâku'l-mahmûde) yaklaşmış olur (Fârâbî, 1985, s. 68; Fârâbî, 1993, s. 45).

Cahil devletin bazı çeşitleri olduğunu belirten Fârâbî, bunları tasnif ederken de hareket noktası olarak bazı ahlâkî niteliklerden yola çıkmaktadır. O, yaptığı sınıflamanın da cahil devletin gayeleri arasında yer alan birtakım cahilce amaçlardan hareketle gerçekleştirdiğini beyan etmektedir.

Fârâbî'ye göre cahil devletin çeşitlerinden biri zorunlu devlettir (el-medînetü'z-zarûriyye). Bu nitelikteki devletin halkı, yaşamak için zarurî olan yiyecek, içecek, giyecek, barınma ve şehevî arzuları tatmin etme hususunda ancak zaruret miktarıyla yetinmeyi amaçlar ve bu şeyleri elde etmek için birbirleriyle yardımlaşır. Zenginlik devleti (el-medînetü'l-beddâle) diye niteleyebileceğimiz devletin halkı ise kendileri için hayatın biricik gayesi olan zenginlik ve servete kavuşabilmek maksadıyla birbirleriyle yardımlaşmayı tercih eder. Bayağılık ve düşüklük devleti (medînetü'l-hisse ve's-sukût) halkı da yiyecek, içecek ve şehevî hazlardan, kısacası duyular ve hayal gücüne hitap eden lezzetlerden yararlanmayı hedeflemenin yanı sıra, her türlü oyun ve eğlencenin peşinden koşar. Diğer bir devlet şekli ise şeref devletidir (medînetü'l-kerâme). Bu özellikteki devletin bireyleri, başka milletler arasında saygın, övülen, anılmaya değer ve şöhretli, hem söz hem de fiilî olarak saygınlık gören kimseler olup, gerek diğer insanlar arasında gerekse kendi aralarında şeref ve saygınlık elde etmek için birbirleriyle yardımlaşmayı amaçlarlar. Üstünlük devletinin (medînetü't-tegallüb) halkı da başkaları üzerinde egemenlik kurmayı hedefler, fakat kendileriyle ilgili herhangi bir hâkimiyet kurulmasını engellemeye çalışır. Bu vasıftaki devlet halkının tek uğraşı, sözü edilen egemenlikten elde edecekleri hazza ulaşmaktır. Bir başka devlet şekli ise demokratik devlettir (el-medînetü'l-cemâiyye). Demokratik devlete mensup halk ise arzularına hiçbir sınırlama getirmeksizin kendi isteklerini serbestçe yapabilen insanlar olmayı hedefler (Fârâbî, 2002, s. 132-133; Fârâbî, 1997, s. 110-111).

Fârâbî'nin genel olarak devletleri dörtlü tasnife tuttuğu çerçeve içinde ikinci bir devlet şekli de bozuk devlettir. Ona göre bu devletin halkı, mutluluğu, Yüce Tanrı'yı, ikinci akılları (el-ukûlü's-sevânî) ve Faal Akıl'ı bilmek gibi erdemli görüşlere sahip olan erdemli devlet halkının bilip inandığı her şeyi bilen ve inanan

bir niteliğe sahiptir. Ne var ki halkın davranışları, cahil devletlerin halklarının davranışlarına benzer şekildedir. Üçüncü bir devlet çeşidi olarak takdim edilen değişikliğe uğramış devlet de, geçmişte görüş ve davranışları erdemli devletinkine benzer şekilde olduğu hâlde daha sonraları değişerek bunların yerini farklı fikir ve fiillerin aldığı devlet biçimidir. Fârâbî'nin dördüncü olarak yer verdiği devlet ise doğru yolu bulamamış, yanlış görüş içinde olan devlettir ki, halkının mutluluğa bu dünya hayatından sonra erişeceğini sanan, ancak bunu değiştirerek, Yüce Tanrı, ikinci akıllar ve Faal Akıl hakkında, gerçek mutluluğun sembolleri (temsîlât) ve tasavvurları (tehayyülât) olarak değerlendirilse bile uygun olmayan yanlış şeylere inanan bir devlettir (Fârâbî, 2002, s. 133; Fârâbî, 1997, s. 112).

Görüldüğü üzere, düşünürümüz Fârâbî, erdemli devletin yanı sıra, bu devlete karşıt olan devletleri de gerçek mutluluk karşısındaki durumuna ve ulaşmak istediği amaca göre tasnif ederek incelemiştir. Ayrıca Fârâbî, erdemli devlette yaşadığı halde nevâbit (türediler) adını verdiği sınıfın da erdemli devlete karşıt bir nitelik taşıdığını belirtmiş ve bu sınıfı çeşitli gruplara ayırmıştır. Fârâbî'ye göre, erdemli devletteki türedilerin bir kısmı mutluluğa ulaştıran fiillere sarıldıkları hâlde, şeref, yöneticilik ve zenginlik gibi, insanın erdemler kazanabileceği diğer şeyleri amaç edinirler ki, bu tür kişilere fırsatçılar (muktenisûn) denir. Diğer bir grup ise, kanun koyucunun sözlerini arzularına göre yorumlayıp elde etmek istedikleri şeyi göstermek isterler ki, bunlara da yanlış yorumlayanlar (muharrife) adı verilir. Başka bir grup da devletin yasalarını yasa koyucunun güttüğü amacın dışında farklı bir biçimde anladıkları için ilk başkanın amacından sapan kimselerdir ki, bunlar da anlayışsızlar (mârika) olarak isimlendirilir. Hem kendi aralarında hem de başkalarıyla kanun koyucunun görüşlerinin yanlış olduklarını göstermeye yeltenen sınıf da sahteciler (müzeyyifûn) şeklinde nitelendirilir. Bazıları da hiçbir kavrayışın doğru olmadığını, bir şeyi kavradığını zanneden herkesin o konuda yalancı olduğunu zannederler. Bunlar ise bilgisiz şaşkınlar (el-ağmâru'l- cuhhâl) diye vasıflanan sınıftır (Fârâbî, h. 1346, s. 74-76; Fârâbî, 1980, s. 69-71; Mücahid, 1995, s. 116-117).

Görüldüğü üzere, Fârâbî'nin devlet sınıflamasında ayırıcı özellikler olarak yer verdiği hususlar ahlâkî niteliktedir. Dolayısıyla onun mezkûr sınıflamada dayandığı temel nokta, ahlâkî bir kavram olan erdemdir. Buradan hareketle diyebiliriz ki, Fârâbî'nin siyaset felsefesinde erdem temel kavramlardan biridir.

2.2. İdeal Yönetici Tasavvurunun Ahlâkî Boyutu

Düşünürümüz Fârâbî'nin ideal bir devlet başkanında bulunması gereken nitelikleri belirlerken onun bir ahlâk modeli tasavvur ettiğini görüyoruz. Zira Fârâbî, toplumsal bir varlık niteliği taşıyan insanın temel gayesi olan en yüce mutluluğa ulaşabilmesi için bir devletin varlığının şart olduğunu; buna bağlı olarak da söz

konusu amaca yöneltecek siyasî liderin belli başlı vasıflarla muttasıf olması gerektiğini söyler.

Fârâbî'ye göre mutlak anlamda ilk yönetici (er-reîsü'l-evvel), yönetiminde tamamen bağımsız olan, hiçbir şeyde başkalarının yönetim ve yönlendirmelerine ihtiyaç duymayan kimsedir. O, aynı zamanda anlama yeteneği son derece güçlü, başkalarına rehberlik edebilecek, insanları mutluluğa yöneltmek için gerekli bütün donanımları haiz bir güce sahiptir. Fakat bu durum, yaratılış bakımından büyük ve yüksek yatkınlıklara sahip olan kişinin Faal Akıl ile bağlantı kurduğunda gerçekleşir. Söz konusu bağlantı ise ilk önce edilgin (münfail), sonra da kazanılmış aklın (müstefâd akıl) elde edilmesiyle gerçekleşir. Kazanılmış akıl aracılığıyla Faal Akıl'dan münfail akla gelen akış, vahiydir. Dolayısıyla Faal Akıl ile kendisi arasında başka herhangi bir aracı kalmadığı zaman vahiy alma yetisine sahip olan kimsenin başkanlığı ilk başkanlık olup, kendisinden kaynaklanan diğer insanî başkanlıklar (er-riyâsâtü'l-insâniyye) ise mertebe bakımından ondan sonradır. Mezkûr nitelikteki bir başkan tarafından yönetilen kimseler erdemli, iyi ve mutlu kişilerdir ki, bu vasıftaki kimselerin oluşturduğu millet de erdemli bir millet olur. Şayet onlar tek bir yerleşim bölgesinde toplanırlarsa onların böyle bir yönetim altında toplanmalarını sağlayan bu yer ise erdemli bir ülke olur (Fârâbî, h. 1346, s. 49-50; Fârâbî, 1980, s. 44-45).

Düşünürümüz Fârâbî, gerçek filozof, peygamber ya da ilk başkanın Faal Akıl ile ittisal kurup, birtakım bilgileri doğrudan ondan alabilecek konumda olduklarını belirterek nihaî yetkinlik seviyesine ulaşabileceklerini ifade etmektedir. Buna göre o, en yüce mutluluğa ancak zikredilen dereceye çıkmış olan insanların ulaşabileceğini, diğerlerinin ise kendi yetkinlik derecelerine göre mutlu olabileceklerini kabul etmektedir. Ona göre, erdemli bir idarecinin yönettiği erdemli bir toplumda yaşayan veya kendi aklıyla ya da yöneticinin yol göstermesine bağlı olarak faziletli fiilleri gerçekleştirip nefsinin mutluluğa yatkın kısmını yetkinleştiren insan belli bir ölçüde mutluluktan pay alabilir (Bircan, 2001, s. 340 vd.).

Yüce Tanrı'nın Faal Akıl'ın aracılığıyla vahiy indirdiği insan, insanlığın en üst mertebesinde ve mutluluğun en yüksek derecesinde olur. Zira Tanrı'nın Faal Akıl'a feyzettiği şeyler, bu akıl tarafından, kazanılmış akıl vasıtasıyla önce edilgin akla, daha sonra da muhayyile gücüne geçirilir. Bu konumdaki insan, Faal Akıl'ın edilgin aklına feyzettiği şeylerin sonucunda tam bir bilge (hakîm), filozof ve akıl sahibi; Faal Akıl'dan muhayyile kuvvetine feyzeden şeyler sayesinde ise bir nebi, tikeller hakkında bilgi veren bir haberci konumuna ulaşır. Dolayısıyla ruhu Faal Akıl ile tam olarak birleşmiş olan bu insan, mutluluğa vesile olacak her davranış hakkında bilgi sahibi olur. İşte bu durum, yönetici olmanın şartlarından birincisidir. Bununla birlikte yönetici, bildiklerini başkalarına aktarabilme yetisine sahip olmalıdır. Diğer taraftan Fârâbî'ye göre, bir yöneticide insanları

mutluluğa ve kendileriyle bu mutluluğun elde edildiği fiillere en iyi tarzda yönlendirme yeteneğinin bulunması gerekir. İdeal bir yöneticinin birtakım cüz'î eylemleri gerçekleştirebilmesi için de bedenen sağlıklı olması şarttır (Fârâbî, 2002, s. 125-126; Fârâbî, 1997, s. 106-107).

Fârâbî'ye göre, biraz önce aklî ve ruhî özellikleri belirtilen mezkûr kişi, başkalarının kendisini yönetmesi asla söz konusu olmayan bir niteliğe sahiptir ki o, erdemli devletin önderi (imâm) ve birinci başkanıdır (er-reîsü'l-evvel); erdemli milletin ve yeryüzündeki tüm bayındır bölgenin yöneticisidir. Fârâbî, böyle bir konuma ulaşmanın birtakım şartlarından bahseder. Ona göre bir insan, doğuştan getirdiği on iki tabiî özelliğe sahip olduğu takdirde sözü edilen düzeye ulaşması mümkün olur. Fârâbî'nin sıraladığı özelliklere bakıldığında onların genel olarak fizikî, aklî, ruhî ve ahlâkî nitelikte olduğu görülmektedir. Zira bir kimsenin ideal bir yönetici düzeyine ulaşabilmesi için fizikî organlarının tam olması gerekir. Organlarından herhangi birisiyle bir fiili gerçekleştirmek istediğinde buna engel bir durum bulunmamalıdır. Diğer yandan, kendisine söylenilen her şeyi anlama ve tasavvur etme yetisine mâlik olmalıdır. Anladığı, gördüğü, duyduğu ve algıladığı şeyleri zihninde tutabilmeli, dolayısıyla son derece güçlü bir hafızaya sahip bir nitelik taşımalıdır. Kendinde güçlü bir zekâ ve söz söyleme yeteneği bulunmalı; öğrenme ve öğretmeyi sevmeli, öğretimle ilgili karşılaşılan birtakım zorluklara karşı direnç göstermelidir. Görüldüğü üzere, Fârâbî'nin erdemli bir devlet başkanıyla ilgili zihninde idealize ettiği bu hususlar fizikî, aklî ve ruhî bir karakter taşımaktadır (Fârâbî, 2002, s. 127-128; Fârâbî, 1997, s. 107-108).

Hemen belirtelim ki, konumuzla bağlantılı olması açısından bizim üzerinde durduğumuz esas nokta, Fârâbî'nin bir yöneticide fıtrî olarak bulunması gerektiğini düşündüğü ahlâkî ilkelerin nelerden ibaret olduğu meselesidir. Düşünürümüz Fârâbî, bahse konu belirlemiş olduğu on iki ilkenin yarısını ahlâk çerçevesinde ortaya koymuştur. Buna göre erdemli yönetici, yeme, içme ve cinsel zevklere karşı düşkün olmamalı, tabiatı gereği oyun ve eğlenceden kaçınmalı, bunlardan doğan lezzetlerden nefret etmelidir. Bunun yanı sıra, prensip olarak doğruluğu ve doğruları seven bir karakter yapısına sahip olmalı, yalana ve yalancı kimselere karşı nefret duyguları beslemelidir. Yüce ruhlu olmalı, ululuğu sevmeli, tabiatıyla her türlü bayağı şeyden ruhunu yüce tutmalı, bunlardan daha yüce şeylere doğru yükselmelidir. Altın, gümüş ve diğer dünyevî maksatlar onun nazarında hiçbir değer taşımamalıdır. Öte yandan, Fârâbî'nin ahlâkî düşüncesinde erdemler arasında yer alan adalet, faziletli bir yönetici için doğuştan getirilmesi gereken bir özellik olarak da belirlenmektedir. Zira Fârâbî'ye göre erdemli bir yönetici, tabiatı icabı adaleti ve âdil kişileri sevmeli, baskı ve zulümden nefret ettiği gibi, bu tür davranış sergileyen kimselerden de tiksinmelidir. Dolayısıyla mezkûr vasıftaki yönetici, hem kendi yakınlarına hem de başkalarına karşı hakkı gözetmeli, insanları da böyle davranmaya teşvik etmeli, baskıya maruz kalan

insanlara iyi ve güzel olduğunu düşündüğü her şeyi vermelidir. Adaleti uygulamaya davet edildiğinde değil, bilakis kendisinden haksızlık ve kötülük yapması istendiği zaman, onu yapmama konusunda direnç göstermenin yanı sıra kararlı bir tavır sergilemelidir. Yapılması gereken şey hususunda azimli ve kararlı bir şekilde davranmalı, herhangi bir korku ve zaafa kapılmaksızın cesur bir şekilde onu gerçekleştirme yolunu tercih etmelidir. İlk yöneticiden sonra devletin başına geçen ikinci yöneticide (er-reîsü's-sânî) de doğumundan ve çocukluğundan itibaren belirtilen on iki özelliğin toplanması gerekir (Fârâbî, 2002, s. 128-129; Fârâbî, 1997, s. 108-109).

Düşünürümüz Fârâbî tarafından ideal bir devlet başkanı için belirlenen mezkûr ölçütlerin son altısı dikkate alınıp değerlendirildiğinde bunların tamamen ahlâkî erdemlerle örtüştüğü görülmektedir. Zira söz konusu edilen ölçütler, Fârâbî'nin ahlâkî erdemler olarak benimsediği iffet, şecaat, cömertlik ve adalet erdemlerini kapsayıcı niteliktedir. Lafzen kısa ve öz, fakat mana bakımından anlam derinliğine sahip olan bu nitelikleri, idealize ettiği devletin yöneticisi için belirleyen Fârâbî, liderin birtakım ahlâkî erdemleri şahsında toplayan ender bir şahsiyet olması gerektiğini ileri sürerek, siyaset alanına ilişkin düşüncelerinde ahlâka önemli bir yer vermiştir. Kaldı ki Fârâbî, daha önce ele aldığımız gibi, devletin yapısı ve çeşitleri konusundaki düşüncelerini ahlâkî bir zemine oturtmuş, böylece siyaset ve ahlâk arasında mutlak bir ilişki kurmuştur. Onun bu yaklaşımının kaynağında mensubu olduğu dinin yattığını söylemek pekâlâ mümkündür. Çünkü İslâm coğrafyasında yaşayan ve Müslüman kimliğiyle fikir üreten Fârâbî'nin düşünce referansları arasında İslâm'ın olması tabiî bir durumdur.

Sonuç

Türk-İslâm düşünürü Fârâbî, siyaset ile ahlâk arasında ilişki kurmak suretiyle devlet ile ilgili görüşlerini ahlâkî bir zemine oturtmuştur. O, gerek ideal devlet ile ilgili görüşlerinde gerekse bunun karşıtı olan devletleri tasnif ederken, meseleyi birtakım ahlâkî ölçütler çerçevesinde ortaya koymuştur. İnsanın sosyal bir varlık olduğu gerçeğinden hareketle, devlet kurmanın zorunlu bir durum olduğunu, insanların nihaî gayesi olan yüce mutluluğa erişebilmesinin de ancak devlet kurma ile mümkün olabileceğini belirtmiştir. Gerçek mutluluğa ise hedonist bir tutum ve davranışla değil, birtakım erdemler vasıtasıyla ulaşılabileceğini vurgulamıştır.

Fârâbî, ideal bir devlet başkanı portresi ortaya koyarken de ahlâkî bir tavır sergilemiştir. Çünkü onun devlet başkanında olması gereken özellikleri sıralarken, fizikî, aklî ve ruhî niteliklerin yanı sıra, iffet, şecaat, cömertlik ve adalet gibi ahlâkî erdemlerle örtüşecek şekilde birtakım vasıflara da yer verdiği görülmektedir. Sonuç olarak, Fârâbî'nin siyasî düşüncelerinde ahlâkî motifler geniş bir yer tutmaktadır. Onun, siyaset ve ahlâk ile ilgili düşünceleri iç içe geçmiş gözükmektedir.

KAYNAKÇA

Aydın, M. S. (2000). *İslâm Felsefesi Yazıları*. İstanbul: Ufuk.

Aydınlı, Y. (2000). *Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi*. İstanbul: İz.

Bayraklı, B. (1983). *Fârâbî'de Devlet Felsefesi*. İstanbul: Doğuş.

Bircan, H. H. (2001). *İslâm Felsefesinde Mutluluk*. İstanbul: İz.

Çağrıcı, M. (1989). *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*. İstanbul: MÜ İlâhiyat Fakültesi Vakfı.

Çilingir, L. (2009). *Fârâbî ve İbn Haldun'da Siyaset*. Ankara: Araştırma.

Fârâbî (1974). *Mutluluğu Kazanma (Tahsîlu's-saâde)*. Çev. Hüseyin Atay. *Fârâbî'nin Üç Eseri* içinde. Ankara: AÜ İlâhiyat Fakültesi.

Fârâbî (1980). *es-Siyâseti'l-medeniyye (Mebâdiu'l-Mevcûdât)*. Çev. Mehmet Aydın, Abdulkadir Şener. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Fârâbî (1985). *Kitabü't-Tenbîh alâ sebîli's-saâde*. Thk. Cafer Âl-i Yasîn. Beyrut: Daru'l-Menahel.

Fârâbî (1987). *Fusûlü'l-Medenî (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)*. Nşr. D. M. Dunlop, Çev. Hanifi Özcan. İzmir: İstiklâl.

Fârâbî (1990). *İhsâü'l-ulûm (İlimlerin Sayımı)*. Çev. Ahmet Ateş. İstanbul: MEB.

Fârâbî (1993a). *Tenbîh alâ sebîli's-saâde* (Mutluluk Yoluna Yöneltme). Çev. Hanifi Özcan. İzmir: Anadolu.

Fârâbî (1993b). *Fusûlün müntezea*. Nşr. Fevzi M. Neccâr. Beyrut: Daru'l-Meşrık.

Fârâbî (1997). *İdeal Devlet (el-Medînetü'l-Fâzıla)*. Çev. Ahmet Arslan. Ankara: Vadi.

Fârâbî (2002). *Kitâbu Ârai ehli'l-medîneti'l-fâzıla*. Nşr. A. Nasrî Nadir. Beyrut: Daru'l-Meşrık.

Fârâbî (2012). *Tahsîlü's-saâde*. Tashih ve Şerh. Salâhuddin el-Hevvârî. Sayda-Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye.

Fârâbî (h. 1346). *Kitâbü's-Siyâseti'l-medeniyye*. Haydarabad: Meclisu Daireti'l-Maarifi'l-Osmaniyye.

Mücahid, H. T. (1995). *Fârâbî'den Abduha Siyasî Düşünce*. Çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: İz.

Özgen, M. K. (1997). *Fârâbî'de Mutluluk ve Ahlâk İlişkisi*, İstanbul: İnsan.

Özturan, H. (2013). *Akıl ve Ahlâk, Aristoteles ve Fârâbî'de Ahlâkın Kaynağı*. İstanbul: Klasik.